



OVERAL STAD?

In de verbeelding is de stad dikwijls vormelijk en functioneel één evenwichtig geheel. Een bijna sprookjesachtig mechaniek. De verstedelijkingsvormen die in deze AGORA aan bod komen lijken echter meer het tegenovergestelde. Wat heeft verstedelijking tegenwoordig nog met de stad te maken? En als de verstedelijking dan overal aanwezig is, is er dan overal stad?

Ooit was er eens de stad. Zo een waarbij de huisjes tegen elkaar aangeschurd staan, met in het midden een groot plein, met een burcht en kerk die erover uitkijken en met rondom een muur. Binnen die muur had je de stad, erbuiten lag het platteland. Dat platteland diende eigenlijk enkel om de stad te bevoorraden. Boeren – horigen eigenlijk – bewerkten het land zodat de honger in de stad gestild kon worden, maar verder werden er ook allerlei grondstoffen vanuit de omringende bossen en velden naar de stad getransporteerd. Daar werden die grondstoffen dan verwerkt en verhandeld, binnen de stad en met andere steden. Voor dat laatste werd gebruik gemaakt van water- en landwegen die de verschillende steden met elkaar verbonden.

Aan dat sprookje kwam een einde: stad en ommeland werden industrieel. Met de opkomst van de industrie werden de steden groter en de invoer- en uitvalsmogelijkheden belangrijker. De oude stadsomwallingen zaten wat in de weg en werden daarom afgebroken. Hoewel dit het vormelijk geheel misschien wat aantastte, was dit functioneel zeker niet het geval. De fabrieken waarin de industriële productieprocessen plaatsvonden hadden immers nood aan een leger van arbeiders. Deze kregen dikwijls een miserabel plekje in de stad toegewezen, of werden dagelijks als goederen af- en aangesleept vanuit de wijde omgeving. De industriesteden leefden op het ritme van de fabriek en produceerden zo de welvaart die de administratieve en culturele (hoofd)centra overeind hielden. Industrie werd zó belangrijk geacht als drijfveer van groei dat verstedelijking en industrialisatie als causaal verbonden processen aan elkaar gelijk werden gesteld. Samen 'maakten ze de stad': meer industriële banen betekende een vraag

naar meer arbeiders, en dus ook meer woningen, meer transport, meer voedsel.

Deze ijzere causaliteit kwam vanaf de jaren zestig echter steeds meer in het gedrang. De dienstensector werd steeds belangrijker voor stedelijke banen en de industriële werkgelegenheid nam in de rijkere delen van de wereld gestaag af. Het veralgemeend autobezit zorgde ervoor dat steeds meer mensen buiten de stad ervaarde vorm konden leven. Die stedelijke vorm veranderde tegelijkertijd in de nachtmerrie van elke stedenbouwkundige, planner of geograaf. Cedric Price maakte de beroemde analogie met het bereiden van eieren. Was de middeleeuwse stad een gekookt ei (al dan niet met schaal) en de industriële een spiegelei, dan was de stad van nu een roerei. Door de opkomst van allerlei communicatiemogelijkheden en informatiesystemen – van de trein en de auto tot het vliegtuig en van de telegraaf en de verschillende massamedia tot het (draadloze) internet – leek het allemaal niet meer zoveel voordelen met zich mee te brengen om dicht bij elkaar te wonen. Meer zelfs, eindelijk kon die vuile, ongezonde en immorele stad verlaten worden voor een groot huis op de buiten en dat alles zonder in te boeten aan levenskwaliteit.

Op zoek naar de postindustriële stad

Immiddels wordt er nu ruim 40 jaar gediscussieerd over wat voor stad er na de industriële stad zou komen, 'de postindustriële stad' dus. In eerste instantie dacht men, trouw aan het 20ste-eeuwse vooruitgangdenken, aan een opvolging van modellen. Was het niet gewoon een teken van succes dat na de middeleeuwse agrarische-surplusstad de industriële stad-machine kwam die op haar beurt

opgevolgd ging worden door een geavanceerde-diensten-stad?

Op dit perspectief is sinds eind jaren tachtig steeds meer kritiek gekomen. Deze modernistische opvatting van vooruitgang doet geen recht aan de onderlinge afhankelijkheden tussen steden in de wereld en de ongelijke economische ontwikkeling die daaruit voortvloeit. Het is immers alleen maar mogelijk om in New York de mondiale postindustriële kenniswerker uit te hangen door aan de lopende band producten en diensten te consumeren die elders in de wereld onder zeer agrarische of industriële condities vervaardigd zijn. Bovendien is het maar de vraag of het daadwerkelijk technologische 'vooruitgang' is als die voortuitgang vooral lijkt te leiden tot degeneratie van het wereldwijde ecosysteem en toenemende consumptie van alsmear schaarser wordende natuurlijke hulpbronnen.

Ook de notie van enkelvoudige centraliteit lijkt controversieel te zijn geworden in onze postindustriële context. Vroeger leken steden altijd een duidelijk centrum te hebben: die kerk, dat kasteel of die markt in het midden. De toegenomen mobiliteit en de ontwikkeling van nieuwe informatie- en communicatiemiddelen stellen ons voor de vraag wat nog het nut kan zijn van de stad als een druk, dens en in sommige ogen vuil en gevaarlijk knooppunt. Moeten we een aantal verschillende functies die de stad vervult misschien niet gewoon netjes naast elkaar leggen? We hebben nu immers toch de mogelijkheid om die zones daarna ook weer door middel van transportsystemen met elkaar te verbinden. Of houden we toch beter vast aan een traditioneel stadsmodel en moeten we bij het vorm geven van onze steden dan ook maar te rade bij de historische stad? Het zou natuurlijk ook gewoon allemaal hopeloos kunnen zijn: binnenkort dienen de oude kernen enkel nog maar als toeristische bestemming of als decor ter ondersteuning van een ongetwijfeld onvergetelijke *shopping experience*. Werken doen we immers op bedrijventerreinen buiten die stad.

Planetaire verstedelijking

Volgens de ruimtelijk denkers Brenner en Schmid ligt onze radeloosheid over de stad aan het begrip van de stad zelf. We zijn zo verknocht aan het beeld van het middeleeuwse sprookje met haar pittoreske straatjes, of die industriële machine met haar duidelijke scheiding van functies, dat we ons blikveld te beperkt houden. We moeten niet kijken naar 'het ding' dat we historisch 'de stad' genoemd hebben, maar naar het proces van verstedelijking: daar waar het intensifiëren van sociale relaties tot een sociale en ruimtelijke 'stedelijkheid' leidt. Volgens Brenner en Schmid is de verstedelijking inmiddels wereldwijd en gaat het vooral om de vraag waarom verschillende plekken verschillend verstedelijken.

Stellen dat er overal verstedelijking is ontslaat de geograaf dus niet van zijn beschrijvende en duidende taak. 'Overall stad', als beter bekende en ietwat provocerende variant op 'overall verstedelijking', maakt juist duidelijk dat verstedelijking een meervoudig proces is dat op verschillende plaatsen anders is samengesteld en zich mede daardoor telkens anders manifesteert. Verstedelijkingsprocessen lopen niet altijd langs de traditionele

stad of hebben deze niet noodzakelijk als kern of als doel.

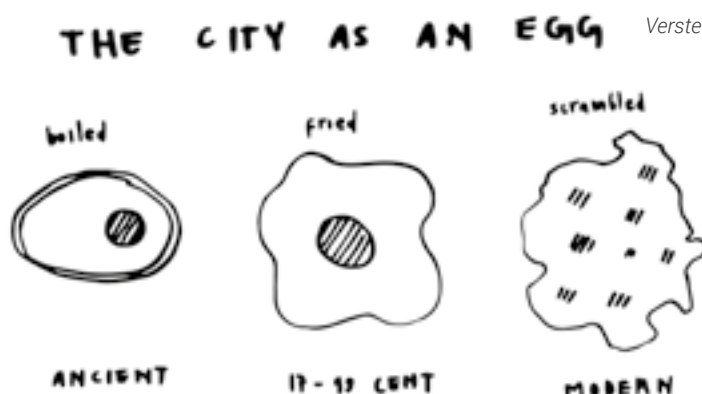
Dit heeft ook zo zijn gevolgen voor de stedenbouwkundige (die nu misschien zou moeten vervellen tot verstedelijkingskundige). Voor hem of haar komt het er niet enkel op aan om ervoor te zorgen dat uiteenlopende zaken zoals de arbeidspendel, ontspanning, de bevoorrading van winkels en fabrieken, de drainage van gronden of cultuurbeleving kunnen plaatsvinden en fysiek-ruimtelijk vormgegeven worden. Het komt er juist op aan om het territorium zo te organiseren dat er een samenspel ontstaat tussen verschillende noden en functies van de stad om zo aanleiding te geven tot nieuwe kansen en situaties. Die generositeit, van oudsher verbonden met de stad, kan zo worden begrepen als stedelijkheid.

Het idee van overall stad is de recentste incarnatie van een zoektocht die al zeker vier decennia duurt: voorgangers van Brenner en Schmid, zoals Gottmann, Lefebvre of Friedmann reflecteerden ook al over de vraag wat de stad en het stedelijke nog betekenen nu onze vertrouwde beelden van stad en platteland overboord worden gezet. Ook AGORA ging met grote regelmaat naar het Vlaamse en Nederlandse platteland (zie bijvoorbeeld AGORA's, 2000-4, 2011-4, 2012-1) om daar zonder uitzondering telkens weer vast te stellen hoe stedelijk het is: een platteland vol stad dat te maken heeft met stedelijke huizen, stedelijke bewoners, stedelijke problemen. Tegelijkertijd wilde AGORA ook vaak laten zien hoe plattelands de stad was: hoe rechtvaardig en samenhorig (2012-1), hoe groen en agrarisch (2013-2), hoe gezond (2016-3). Paradoxaal laat deze zoektocht ook zien hoe creatief en vitaal het denken in stad/platteland-relaties nog altijd kan zijn: blijkbaar leveren de termen een voortdurende stroom onderzoeksvragen op en is dat niet juist een kenmerk van een productief in plaats van een achterhaald concept?

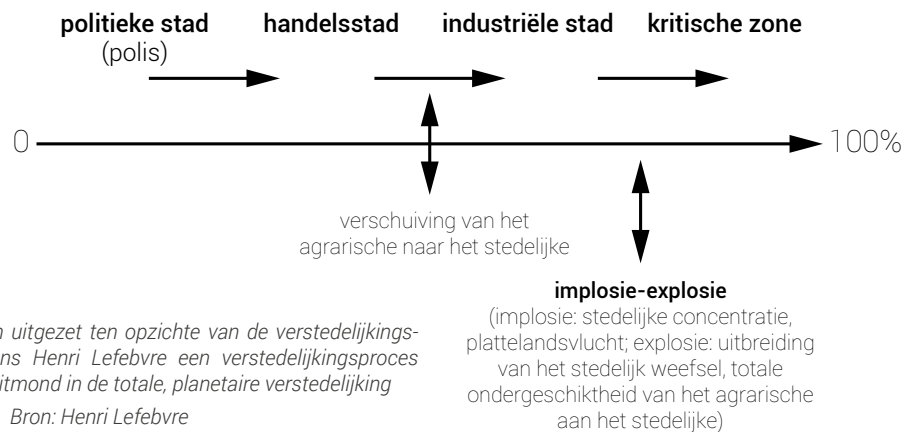
We zijn verknocht aan het beeld van het middeleeuwse sprookje

Belgische nevels

Overall stad is dus een debat met een verleden. Dit themanummer opent met een reflectie over een eerdere ronde van 'Vlaams denken' over dit vraagstuk. In 2003 heeft AGORA een nummer gemaakt over de 'nevelstad'. De nevelstad was toen een relatief nieuw begrip dat sprak tot de ingebakken verbeelding van de typisch Vlaamse verspreide stedelijkheid. Dat was 13 jaar geleden. Maar wat is er in de tussentijd gebeurd? In het openingsartikel reflecteert Michiel Dehaene, als medeplichtige aan AGORA 2003-3, over wat de insteek van het begrip was en welke ontwikkeling het sindsdien gekend heeft. De oorsprong van de nevelstad ligt in het vertalen van de Italiaanse '*città diffusa*' naar de Vlaamse context. Dit werk uit de jaren '80 heeft zijn 'vertaling' gekend naar vele



Verstedelijking volgens Cedric Price
Bron: Cedric Price



Historische stadsvormen uitgezet ten opzichte van de verstedelijingsgraad suggereren volgens Henri Lefebvre een verstedelijingsproces doorheen de tijd dat uitmond in de totale, planetaire verstedelijking
 Bron: Henri Lefebvre

contexten: Duitsland, Frankrijk, Nederland, noem maar op. Hessaam Khorasani Zadeh bespreekt in 'de klassieker' de set van studies die aan de oorsprong ligt van dit begrip en als internationaal ijkpunt kan worden gezien.

Overall stad behoeft analyse. Eén van de inspanningen waar nog altijd aan gewerkt wordt is gedegen onderzoek naar de mechanismen die deze verspreide verstedelijking mogelijk maken, bepalen en bevestigen. Dit kan de vervoersinfrastructuur zijn met bijbehorende pendelbewegingen, allerlei ruimtelijk beleidsmaatregelen en hun mate van effectiviteit, of de invloed van vastgoedontwikkelaars en bouwondernemingen. Een ander voorbeeld wordt onderzocht in een eerste casus, namelijk hoe elektriciteit zijn intrede deed in het landelijke Overmere. Hiermee laat Dieter Bruggeman zien hoe ook in de industriële tijd de opkomst van dit soort voorzieningen zich niet enkel tot de klassieke stad beperkten en hoe dit kaderde in een nationale territoriale politiek.

De stad is ook overal in Nederland

Het omgaan met een stad die overal is, is geen sinecure, laat staan het formuleren van verbeteringen. De vinger op de zere plek leggen en daar jargon als 'gebiedsspecificiteit' en 'bottom-up benadering' op plakken is gemakkelijker dan het daadwerkelijk voorstellen van een alternatieve praktijk. Twee casussen leveren daaraan een bijdrage. Als eerste betogen David de Kool en Wim Wambecq aan de hand van de woonbossen ten noordoosten van Antwerpen dat privatisering een fundamenteel probleem is. Ze tonen hoe collectiviteit die gebaseerd wordt op landschapsidentiteit een kwalitatief alternatief voor privatisering zou kunnen bieden. Ten tweede behandelt Martin Dumont de notoire waterproblematiek van Liedekerke en Denderleeuw aan de rivier de Dender. Voor dit soort gebieden worden al jaren vrij kostbare en ingrijpende ingenieursoplossingen voorgesteld om steeds onstuimigere watermassa's te beteugelen. Maar zitten er in deze nederzettingvormen zelf geen opportuniteiten die gemakkelijker te realiseren zijn (financieel, ruimtelijk en politiek), die de potentie hebben minstens zo effectief te zijn?

Van België naar Nederland: twee kanten van dezelfde medaille

De functionele processen die overall stad aanmaken spelen op alle schalen. Met een grootschalige analytische bril op zijn er gelijkaardige functionele mechanismen in de verstedelijking in Nederland en Vlaanderen te herkennen. Springend door verschillende schalen en tussen verschillende contexten licht Michiel van Meeteren dit toe aan de hand van stedelijke systeemtheorie.

De stad is dus ook overall in Nederland. Dat het zelfbeeld van

ordelijke compacte plaatsen in een netwerk van gebundelde infrastructuur een geconstrueerde lachspiegel is, zullen weinig geografen, planologen en stedenbouwkundigen betwisten. De infographic op de omslag laat zien dat de klassieke steden ook in Nederland moeilijk terug te vinden zijn in bebouwingpatronen ontstaan sinds 1980. Zijn Nederland en Vlaanderen wel echt zo anders? Wél is er regionale differentiatie. Bart de Zwart en Daan Lammers behandelen bijvoorbeeld hoe het 'overall stad'-debat in Noord-Brabant gevoerd zijn. Een ander voorbeeld van overall stad in Nederland zijn de bedrijventerreinen. Deze waren de afgelopen jaren verantwoordelijk voor een groter deel van de bijkomende bebouwing dan woningbouw en hebben vele groene weides grijzer gemaakt. Erik Louw legt uit waarom misschien juist bedrijventerreinen niet iets is waarvoor men moet blijven waarschuwen. Ze zijn immers zeer succesvol qua productiviteit; er zijn lessen getrokken uit het recente verleden en misschien is het juist de verandering naar de mentaliteit van een postindustriële stad qua diversiteit en menging, die tot uiting kan komen in deze klassieke exponenten van industrialiteit.

Zoals elke aflevering van elk tijdschrift vormen de artikelen samen een tussentijdse stand van zaken. Ook de 'overall stad'-discussie zal de tongen blijven losmaken. Dit nummer toont de dagkoers van 40 jaar debat over de postindustriële stad en de staat van haar geschiedschrijving, mechanismen, oplossingen, en polemieken. Daaruit concluderen we nu dat in Nederland en België de stad overall is, al heeft hij overall zijn eigen smaakje. In de volle wetenschap dat de discussie over twintig jaar volledig anders, maar toch weer een beetje hetzelfde zal zijn, kijken we uit hoe de toekomstige redacties van AGORA het onderwerp in haar pluriforme incarnaties nog vele malen tegen het licht zal houden.

Literatuurselectie

- AGORA: (2000) De Toekomst van het platteland. 16, nr. 4; (2011) Platteland. 27, nr.4; (2012) Rechtvaardige stad / Vlaams platteland. 31, nr. 1; (2013) Groene Ruimte. 28, nr 2; (2016) Gezonde Stad. 32 nr 3. www.agora-magazine.be
- Brenner, N., & Schmid, C. (2014). The "Urban Age" in Question. *International Journal of Urban and Regional Research* 38, nr. 3) pp. 731–755.
- Doevendans & B. De Meulder (eds.) (2015). *Stadsperspectieven: Europese tradities in de stedenbouw*. Nijmegen: Vantilt.
- Lefebvre, H. (1970). *La evolution urbaine*. Parijs: Gallimard.
- Merrifield, A. (2014). *The New Urban Question*. Londen: Pluto.

DIETER BRUGGEMAN (DIETER.BRUGGEMAN@UGENT.BE), DAVID DE KOOL (DAVID.DEKOOL@KULEUVEN.BE), MICHEL VAN MEETEREN (MICHEL.VAN.MEETEREN@VUB.AC.BE) EN JOREN SANSEN (JOREN.SANSEN@VUB.AC.BE) VORMEN SAMEN DE THEMAREDACTIE VAN DIT NUMMER.